

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2022, 5(2): 202-217

Satı Bey'in 'Kitaplar Arasında Terbiye ve Ahlak Meseleleri; Din ve Hayat' İsimli Çalışmasının Din Eğitimi Bağlamında Değerlendirilmesi

The Evaluation of Satı Bey's Study of 'Education and Moral Matters Among the Books: Religion and Life' in the Context of Religious Education

Muhammet Mustafa BAYRAKTAR

Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı / Assist. Prof., Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Studies, Kırşehir/Türkiye
mmustafabayraktar@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1288-1517

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Ekim / October 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Aralık / December 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.47145/dinbil.1186625

Bu makale, 13-15 Mayıs 2022 tarihlerinde Konya'da gerçekleştirilen 3. Uluslararası Din Eğitimi Kongresinde yazar tarafından sunulan "Sâtı' Bey'in 'Kitaplar Arasında Terbiye ve Ahlak Meseleleri; Din ve Hayat' İsimli Çalışmasının Din Eğitimi Bağlamında Değerlendirilmesi" başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir. / This article is the extended version of the paper titled "The Evaluation of Sâtı Bey's Study of 'Education and Moral Matters Among the Books: Religion and Life' in the Context of Religious Education." presented by the author at the 3rd International Religious Education Congress held in Konya on 13-15 May 2022.

Atıf / Citation: Bayraktar, Muhammet Mustafa. "Satı Bey'in 'Kitaplar Arasında Terbiye ve Ahlak Meseleleri; Din ve Hayat' İsimli Çalışmasının Din Eğitimi Bağlamında Değerlendirilmesi / The Evaluation of Sâtı Bey's Study of 'Education and Moral Matters Among the Books: Religion and Life' in the Context of Religious Education". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2022): 202-217. doi: 10.47145/dinbil.1186625

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Telif Hakkı&Lisans / Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Published by Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.

Öz

Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesiyle Osmanlı fikir hayatı yepyeni bir canlılık kazanmıştır. Dönemin düşünürleri, -eğitim de dâhil- ülkenin problemlerine çözüm yolları aramışlardır. Söz konusu arayış, düşünürler arasında görüş farklılıklarının doğmasına neden olmuştur. Özellikle Mehmet Akif Ersoy, Ziya Gökalp, Tevfik Fikret, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Halil Fikret Kanad ve Emrullah Efendi gibi düşünürler din, ahlak ve eğitimle ilgili çalışmalarını bu dönemin entelektüel hayatına katkı yapmışlardır. Bu anlamda II. Meşrutiyet Dönemi, eğitim üzerine ciddi ve derinlikli tartışmaların yaşandığı bir dönem olarak tarihteki yerini almıştır. Eserleri ve faaliyetleriyle II. Meşrutiyet Dönemi eğitim anlayışının gelişmesinde etkili olan düşünürlerden biri de Satı Bey'dir. Satı Bey yazılarında zaman zaman dönemin eğitimcilerine eleştiriler yöneltmiştir. Satı Bey'in Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin "Tuba Ağacı Nazariyesi"ne ve Ziya Gökalp'in "Millî Terbiye" konusundaki görüşlerine eleştiriler yönelttiği bilinmektedir. Ancak dönemin önde gelen eğitimcilerinden biri olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun görüşlerine yönelttiği eleştiriler yeteri kadar ele alınmamıştır. Bu çalışmanın amacı konunun bu yönüne eğilerek Satı Bey'in İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun *Din ve Hayat* adlı eserine yönelttiği eleştirileri din eğitimi bağlamında incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, II. Meşrutiyet, Satı Bey, Terbiye Dergisi, İsmail Hakkı Baltacıoğlu.

Abstract

With the re-declaration of the Constitutional Monarchy, the intellectual life of the Ottoman Empire gained a brand-new vitality. The thinkers of the period, including in education, sought solutions to the problems of the country. The search in question has led to the emergence of differences of opinion among thinkers. Especially thinkers such as Mehmet Akif Ersoy, Ziya Gökalp, Tevfik Fikret, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Halil Fikret Kanad, and Emrullah Efendi contributed to the intellectual life of this period with their studies on religion, morality, and education. In this sense, The Second Constitutional Era took its place in history as a period of serious and in-depth discussions on education. With his works and activities, one of the thinkers who were influential in the development of the understanding of education in the Second Constitutional Period is Satı Bey. From time to time, Satı Bey criticized the educators of the period in his writings. It is known that Satı Bey criticized the Minister of Education Emrullah Efendi's "Tuba Tree Theory" and Ziya Gökalp's views on "National Education". However, the criticisms of İsmail Hakkı Baltacıoğlu, one of the leading educators of the period, have not been adequately addressed. This study aims to examine this aspect of the subject and examine Satı Bey's criticisms of İsmail Hakkı Baltacıoğlu's work titled *Din ve Hayat* in the context of religious education.

Keywords: Religious Education, Second Constitutional, Satı Bey, Journal of Education, İsmail Hakkı Baltacıoğlu.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son döneminde modernleşme çabalarına paralel olarak gerçekleştirilen eğitimde yenileşme çalışmaları, birçok düşünürü yakından ilgilendirmiştir.¹ Düşünürlerin bu ilgisi, aynı zamanda eğitime ilişkin zengin bir müktesebatın oluşmasına da kaynaklık etmiştir.

¹ bk. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003); Hamit Er, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Çağdaşlaşma Çabaları", *Marife* 1 (Bahar 2003), 211-215; Ercan Uyanır, "II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikaları (1908-1918)", *Anne İdaresi Dergisi* 2/42 (2009), 67-88; Mustafa Karabulut, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları* 187 (Ağustos 2010), 125-138; Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası (Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar)* (Ankara: Lotus Yayınları, 2010); Yahya Akyüz, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 1/2 (2011), 9-22; Tark Soydan ve Mahmut Tüncel, "Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetimsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi", *Milli Eğitim* 198 (Bahar 2003), 110-125; Emine Aşçı, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Bakış", *Turkish History Education Journal* 2/9 (Ekim 2020), 492-509; Ebubekir Keklik, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Sorunu ve Osmanlı Aydınları", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/4 (Aralık 2020), 1487-1517.

1908'den sonraki eğitim tartışmaları *Tuba Ağacı Nazariyesi* etrafında toplanmıştır.² Eğitimde yenileşmeyle ciddi bir şekilde ilgilenen Emrullah Efendi (1859-1914), eğitimi tuba ağacına benzetmiştir. Bu nedenle eğitimde yenileşme ve yapılanmaya yükseköğretimden başlanması gerektiğini savunmuştur. Buna karşın Satı Bey (1880-1968), aksini iddia etmiştir.³ Ona göre yükseköğretim ortaöğretime, ortaöğretim ise ilköğretime dayanmaktadır.⁴ Satı Bey, Emrullah Efendi'nin aksine eğitimde yenileşmenin okulöncesi dönemden başlaması gerektiğini iddia etmiştir.⁵ Satı Bey, Emrullah Efendi'nin *Tuba Ağacı Nazariyesi*'ni eleştirdiği gibi dönemin bir diğer önemli düşünürü olan Ziya Gökalp'in (1876-1924) *Millî Terbiye Nazariyesi*'ni de eleştirmiştir.⁶ Bu nazariye etrafında, eğitimin millî amaçları, şahsiyet gelişimi, mükâfat ve mücazat gibi konular etrafında tartışmalar yapılmıştır.⁷

Satı Bey, Emrullah Efendi ve Ziya Gökalp'in düşüncelerini eleştirdiği gibi İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun (1886-1978) düşüncelerini de eleştirmiştir. Ancak söz konusu eleştiriler diğerleri kadar incelenmemiştir. Bu çerçevede elinizdeki çalışma Osmanlı son dönem maarif tartışmaları bakımından özgünlük taşımaktadır. Satı Bey'in, Baltacıoğlu'nun düşüncelerine yönelttiği eleştirilerin bu araştırmada din eğitimi bağlamında incelenmeye değer oluşunun sebebi ise İsmail Hakkı Bey'in *Din ve Hayat* isimli eserinde⁸ dönemin din eğitimi konularını ele almış olmasıdır. Bu araştırmaya önem ve özgünlük kazandıran bir diğer husus, çalışmaya konu olan metnin⁹ Baltacıoğlu'nun *Din ve Hayat* isimli eserine yöneltilmiş tek eleştiri metni olmasıdır. Öte yandan Osmanlı son dönem din eğitimi tarihini ya da İsmail Hakkı ve Satı Bey'in görüşlerini din eğitimi bağlamında ele alan çalışmalarda¹⁰ söz konusu metne yer verilmemiş olması da dikkat çekicidir. Bu anlamda araştırmamızın amacı, Satı Bey'in İsmail Hakkı Bey'e yönelttiği eleştirilere din eğitimi bağlamında ışık tutmaktır. Bu çabanın söz konusu düşünürlerin din eğitimine ilişkin görüşlerinin anlaşılması ve açıklanmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca din eğitimi bağlamında yapılacak değerlendirmelerin, metinlerin yayımlandığı dönemin din eğitimi tarihini konu alan çalışmalara da katkı sağlaması beklenmektedir. Bu düşünceden hareketle, Satı Bey'in *Terbiye* dergisinde Osmanlı Türkçesiyle yayımlanan "Kitaplar Arasında Terbiye ve Ahlak Meseleleri; Din ve Hayat" isimli yazısı din eğitimi bağlamında incelenmiştir.

² bk. Kemal Bakır, "II. Meşrutiyet Dönemi Millî Seçkinlik ve Eğitim: Emrullah Efendi Tuba Ağacı Nazariyesi", *Doğubatı* 1/45 (Temmuz 2008), 197-213.

³ bk. Murat Polat ve İ. Bakır Arabacı, "Emrullah Efendi ve Satı Bey'den Günümüze Eğitimde Yenileşme Sorunsalı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (2015), 35-43.

⁴ Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*. Cilt 1-2 (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 583-585.

⁵ bk. Sâti', "İslahata Nereden Başlamalı", *Sabah* (02 Mayıs 1911) 3; Sâti', "Tuba Ağacı Nazariyesi", *Muallim* 12 (1917) 359-366; Sâti', "Tuba Ağacı Hakkında", *Muallim* 13 (1917) 327-329.

⁶ bk. Ebubekir Keklik, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları: Ziya Gökalp, Millî Terbiye ve Satı Bey (el-Husrî)", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/9 (Nisan 2018), 47-69.

⁷ Mustafa Ergün, "Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1987), 3-8; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1992), 176.

⁸ bk. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Din ve Hayat* (İstanbul: Kader Matbaası, 1334/1918).

⁹ Sâti', "Kitaplar Arasında Terbiye ve Ahlak Meseleleri; Din ve Hayat", *Terbiye* 4 (R. 31 Teşrin Evvel 1334/1918), 139-149.

¹⁰ bk. Şükrü Keyifli, İ. Hakkı Baltacıoğlu'nun *Din Eğitimiyle İlgili Görüşleri ve Bu Görüşlerin Dini Pedagoji Bakımından Değerlendirilmesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989); Nebahat Göçeri, *İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Din Eğitimi İle İlgili Görüşleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991); Faruk Öztürk, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Felsefesinde 'İman' ve 'Ahlak' Kavramı", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 1/41 (2008), 223-239; Abbas Çelik, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Din Eğitimi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2009), 169-199; Hasan Meydan, "Gelenekçi Bir "Yeni Adam" Eğitimcisi: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası* 22 (Aralık, 2014), 203-228; Levent Eraslan ve Umut C. Karadoğan, "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Bakış Açısından Terbiye ve İman", *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri II* (2016), 139-154; Yunus Mertürek, *İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Din ve Millet Anlayışı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Fatma Çapçoğlu, *Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (Örgün ve Yaygın Eğitim Çerçevesinde)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018); Ayşe Zişan Furat, "Toplumsal Kalkınma Amaçlı Yüksek Din Öğretimi: İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Yazılardan Hareketle *Türk Düşüncesi* Dergisinde Toplum, Din ve Dil İlişkisi", *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (Mart 2021), 9-41.

Satı Bey'in eleştirilerine konu olan *Din ve Hayat* isimli eserinde Baltacıoğlu, Osmanlı son döneminde yaşanan dinî ve toplumsal buhranı konu edinmiştir. Baltacıoğlu buhranın çözümü için ortaya çıkan fikir akımlarını değerlendirmiş ayrıca yaygın ve örgün din eğitiminin sorunlarını ele alarak, çözüm önerilerinde bulunmuştur. Bu çerçevede, din öğretiminden din hizmetlerine kadar din eğitiminin birçok meselesini değerlendirmiştir.¹¹ Bu sebeple Satı Bey'in, Baltacıoğlu'nun *Din ve Hayat* adlı eserine yönelttiği eleştiriler, dönemin din eğitimi tartışmalarına ışık tutması bakımından da önem taşımaktadır.

Esasen Satı Bey'i konu alan birçok çalışma¹² yapılmıştır. Satı Bey'in din eğitimi yaklaşımını ele alan çalışmalar da yapılmıştır. Örneğin Akın¹³ Satı Bey'in din eğitimine yönelik görüşlerini içeren bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Bu tezde Satı Bey'in hayatı ve eserleri tanıtılmış ayrıca Tanzimat'tan Cumhuriyet'e eğitim ve din eğitimi hareketleri incelenmiştir. Sıddıqî ve Topchubaev¹⁴ tarafından yayımlanan makalede ise, Satı Bey'in kurucusu olduğu *Terbiye Mecmuası* ve *Terbiye* isimli dergilerin sayıları ve içindeki yazılar kısaca tanıtılmıştır. Söz konusu makalede, Satı Bey'in çalışmamıza konu olan yazısının Baltacıoğlu'na yönelik bir eleştiri yazısı olduğu belirtilmiştir. Bu anlamda Satı Bey'in söz konusu yazısı, ilk defa bu araştırmada günümüz harfleriyle yayımlanmakta ve din eğitimi bağlamında değerlendirilmektedir.

1. Yöntem

Araştırmada öncelikle Osmanlı son dönem din eğitimi çalışmalarına yönelik literatür taraması yapılmıştır. Bu taramalarda dönemin önemli düşünürlerinden İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun eserlerine ulaşılmıştır. Osmanlı son döneminden 1970'lere kadar ülkemiz eğitim ve din eğitimi politikalarının şekillenmesinde etkili bir isim olan Baltacıoğlu'nun ilk eserlerinden birinin *Din ve Hayat* olduğu tespit edilmiştir. *Din ve Hayat* üzerine yapılan taramalarda ise yine dönemin önemli maarifçilerinden Satı Bey'in söz konusu esere bir eleştiri yazdığı ancak dönemi din eğitimi bağlamında ele alan çalışmalarda bu metinden söz edilmediği tespit edilmiştir. Bu anlamda metnin günümüz Türkçesine çevrilmesi

¹¹ bk. Muhammet Mustafa Bayraktar, "Türkiye'de Din Öğretiminin Tarihi Temelleri Bağlamında Osmanlı Son Dönem Maarif Tartışmaları", *Current Debates on Social Sciences* 8, ed. Zeynel Karacagil (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2022).

¹² bk. İlhan Aksoy, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikası ve Satı Bey", *Gazi Türkiyat* 3 (Güz 2008), 67-81; Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri", *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009); Ercüment Kuran, "Bir Osmanlı Aydını Sâtu el-Husrî", *Türkiye Günlüğü* 15 (1991), 170-172; Ercüment Kuran, "Osmanlı Vatansveri Sâtu' Bey", *Türkiye Günlüğü* 34 (1995), 18-20; Osman Kafadar, "Türk Aydınının Sâtu Bey Hakkında Kimi Yanılımları Üzerine Düşünceler", *Türkiye Günlüğü* 46 (1997), 97-105; Ercüment Kuran, "Bir Osmanlı Aydını Satı El-Husri (1880-1968)", *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997; Hatice Başar, "Sâtu Bey ve Eğitimle İlgili Görüşleri", *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/2 (2003), 47-67; Fatma Çil, *Satı Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Mustafa Çelikten – Mustafa Şanal, "Mustafa Sâtu Bey'e Göre Öğretmenlik Mesleği", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/1 (2006), 339-348; Şeref Korkmaz, "Mustafa Satı Bey ve Tarih Öğretimi Üzerine Görüşleri", *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/2 (2007), 152-163; Özer Kuşçu, "Satı Bey" in Fichte Hakkındaki Görüşleri", *Fichte'nin Eğitim Üzerine Düşünceleri ve Türkiye'deki Yansımaları*, ed. Bahri Ata (Ankara: Pegem A Yayınları, 2009); Şit Tufan Buzpınar, "Sâtu' el-Husrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 36, (2009), 176-178; Şehbâl Derya Acar, *Eğitimde Bir Üstad Satı Bey'i Tanımak* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2009); İbrahim Caner Türk, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 40 (2009), 423-438; Mustafa Gündüz, "Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Eğitimci: Satı Bey ve Fenn-i Terbiye Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Turkish Studies* 3/5 (2010), 1392-1415; Uğur Ünal - Togay Seçkin Birbudak, *Mustafa Satı Bey ve Eğitime Dair Layihaları* (Ankara: Murat Yayınları, 2010); Murat Polat ve İmam Bakır Arabacı, "Emrullah Efendi ve Satı Bey'den Günümüze: Eğitimde Yenileşme Sorunsalı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (2015), 35-43; Ebubekir Keklik, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları: Ziya Gökalp, Millî Terbiye ve Satı Bey [el-Husrî]", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/9 (Nisan 2018), 47-69; Mehmet Volkan Şahin, *Satı Bey'in Terbiye Mecmuası'nın Eğitimsel Açından İncelenmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

¹³ bk. Abdullah Akın, *Sâtu' Bey ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde Din Eğitimi (1908-1918)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

¹⁴ bk. Jawad Sıddıqî – Kubatalı Topchubaev, "1914 Yılında Yayımlanan "Terbiye Mecmuası" ve Devamı Olarak 1918 Yılında Yayımlanan "Terbiye" Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/31 (Ocak 2013), 331-346.

önemli görülmüştür. Ayrıca Osmanlı son dönem din eğitimi tartışmalarını ele alan çalışmaların oldukça sınırlı olması da çeviri ve değerlendirmeyi önemli hale getirmiştir. Bu bağlamda Satı Bey'in "Kitaplar Arasında Terbiye ve Ahlak Meseleleri: Din ve Hayat" isimli yazısı çalışmanın kapsamına alınmıştır. Satı Bey tarafından kaleme alınan diğer çalışmalar¹⁵ araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Bu çerçevede araştırma, Satı Bey'in din eğitimi yaklaşımı hakkında bir anlam oluşturma amacına matuf olduğundan nitel bir araştırma¹⁶ özelliği taşımaktadır.

2. Satı Bey

Dârümuallimînin muhyisi kabul edilen Satı Bey, 1880 yılında Yemen'de dünyaya gelmiştir. 1900 yılında Mekteb-i Mülkiyeden mezun olduktan sonra öğretmenliğe başlamıştır. 1905'te öğretmenlikten ayrılmıştır. Radkoviç ve Florina'da kaymakamlık yapmıştır. 1909'dan 1913'e kadar Dârümuallimîn müdürlüğü yapmış 1913'te bu görevinden istifa etmiştir. Daha sonra kısa bir süre de Darüşşafaka müdürlüğü yaptığı bilinmektedir. 1915'te "Yeni Mektep" adlı özel bir anaokulu açmıştır.¹⁷

Fikir hayatı açısından bakıldığında Satı Bey'in *İkdam*, *Tarik*, *Ma'lûmât*, *Servet-i Fünûn*, *Ulûm-ı İktisadiye*, *Ulûm-ı İctimaiye*, *Mülkiye*, *Yeni Mektep*, *Neyyir-i Hakikat*, *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmuası*, *Envâr-ı Ulûm*, *Terbiye Encümeni*, *Vakit*, *Ahlaki Duygular*, *Uzviyetler ve Cemiyetler*, *Tanin*, *Aşiyân*, *Muallim*, *Terbiye Mecmuası* ve *Terbiye* gibi yayın organlarında dönemin maarif sorunlarıyla ilgili birçok yazısının yayımlandığı görülür. Bu çalışmada Satı Bey'in din eğitimi bağlamında değerlendirilen yazısı, *Terbiye* dergisinde yayımlanmıştır.

Terbiye dergisi Osmanlı'nın son döneminde eğitimle ilgili mevzu ve problemleri konu edinmiş bir dergidir. *Terbiye* dergisi, 1914 yılında yayımlanmış olan *Terbiye Mecmuası* isimli derginin devamı niteliğindedir. Satı Bey bu dergilerin kurucusu ve başmuharriridir. İki haftada bir yayımlanan *Terbiye Mecmuası*, Matbaa-i Orhaniye tarafından İstanbul'da basılmıştır. *Terbiye Mecmuası* 1 Mayıs 1330'da (14 Mayıs 1914) dördüncü sayısını çıkardıktan sonra yayınına ara vermiştir.¹⁸

Terbiye dergisi 29 Ağustos 1334 (29 Ağustos 1918) tarihinde yayımlanmaya başlamıştır. İsmindeki değişikliğin sebebi, *Terbiye Mecmuası* dergisinin yayınına ara verildiği dönemde (1333) Fenn-i Terbiye Encümeni tarafından çıkarılan dergiye "Terbiye Mecmuası" isminin verilmesidir. Aynı isimle ayrı bir derginin yayına başlaması sebebiyle dergi yeni yayım dönemine "Terbiye" ismiyle başlamıştır. *Terbiye Mecmuası* gibi iki haftada bir sayı olarak yayımlanan *Terbiye* dergisi, ancak altı sayı çıkarılabilmektedir. İlk sayısı 29 Ağustos 1334 (29 Ağustos 1918)'de çıkarılan derginin altıncı ve son sayısı ise 15 Kânûn-i Evvel 1334 (13 Aralık 1918)'de çıkarılmıştır.¹⁹

3. Satı Bey'in Baltacıoğlu'na Yönelttiği Eleştirilerin Değerlendirilmesi

İsmail Hakkı Bey'in *Din ve Hayat* isimli eserinin odağında Osmanlı devletinin son döneminde yaşanan din buhranı vardır. Baltacıoğlu'na göre din buhranının sebebi, Batı'dan gelen "materyalist", "pozitivist" düşüncelerin olumsuz etkisidir. Bu durumun bir neticesi olarak gündelik hayatta dinî canlılık ve hareketlilik azalmış, okullardaki gençlerin dinî mefkûreleri sarsılmış ve bazı mütefekkirler dini tenkit ve inkâra başlamışlardır. Din buhranına bağlı olarak ahlak, sanat ve felsefe de bozulmuştur. Öte yandan din buhranının çözümü karşısında dinsizler, maddiyatçılar, taklitçiler, fikirciler, felsefeciler, ananeciler ve tevilcilerin görüşleri oldukça yetersiz kalmıştır.²⁰

¹⁵ Sâti', "Hissiyat ve Sevâik-i Ahlâkiyye", *Envâr-ı Ulûm* 2 (1908), 17-23; Sâti', "Elifbâyı Nasıl Öğretmeli?", *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmuası* 1 (1910), 20-23; Sâti', "İlmihal Nasıl Öğretmelidir?", *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmuası* 7 (1910), 11-14.

¹⁶ bk. Matthew B. Miles ve A. Michael Huberman, *Nitel Veri Analizi* (Ankara: Pegem Akademi, 2. Baskı, 2016).

¹⁷ Ergün, "Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri", 3-8; Akın, *Sâti' Bey ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde Din Eğitimi*, 11; Sıddıqi -Topchubaev, "Terbiye Mecmuası ve Terbiye Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme", 334.

¹⁸ Hasan Duman, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu (1828-1928)* (İstanbul: IRCICA, 1986), 403.

¹⁹ Sıddıqi -Topchubaev, "Terbiye Mecmuası ve Terbiye Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme", 339.

²⁰ bk. Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 1-17.

Bu dönemle ilgili İsmail Hakkı Bey'in görüşleri özetle şu şekildedir:

"Din meselesi, içtimai bir meseledir. Çünkü din içtimai bir varlıktır; dinsiz cemiyet, cemiyetsiz din yoktur. Din buhranının halli içtimaiyata müstenid bir içtihatdır. Dinî terbiyenin tensik ve ıslahı da buna göre yapılmalıdır. Dinî terbiyenin esası dinî telkindir. Dinî telkin, dinî hayatın mahsulüdür. Dinî hayat içtimai hayattan doğar. Cemaat hayatı yaşanmazsa din hayatı duyulmaz. Herkesi dinileştirebilmek için herkesi içtimaileştirmek, içtimai hayata çağırarak lazımdır. Bu mütefekkirler için kâfi değildir. Dinî tefekkürü, dinî telkin ve dinî tadrise tamamlamalıdır. Dinî tadrise hem ilmî hem de dinî olmalıdır. Sultaniyelerde dini ilim ile teyit etmelidir. Dini ilim ile teyit edebilecek ders cemiyetler ilmidir. Muallimler de ilmi din ve bilim çatışmasına mâni olacak bir zihniyetle yetiştirilmelidir. Dinî terbiyede intibah, dinî hayatta intibah demektir. Her türlü dinî terbiye ıslahatı, terbiyecilerin görüşünden evvel hayatın emrine bağlıdır. Dini hayatta bir inkılap lazımdır inkılabı Dârü'l-Fünûn yapacaktır."²¹

Satı Bey'in eserle ilgili ilk değerlendirmesi,²² *Din ve Hayat'*ın *Yeni Mecmua'* da yayımlanan "Din ve İçtimai İchtihat" isimli makalenin genişletilerek meydana getirildiği şeklindedir. Satı Bey, eserde geçen konuları dinî hayat, dinî ıslahat ve dinî terbiye başlıkları altında sınıflandırmıştır. Eserin ihtiva ettiği fikirlerin ise yeterince açık ve muteber olmadığını ifade etmiştir.

Satı Bey'e göre Baltacıoğlu'nun *Din ve Hayat'* taki esas tezi, dinî buhranın ancak sosyolojiye dayalı bir içtihat ile halledilebileceğidir. Bu nedenle Baltacıoğlu dinin içtimai bir varlık olduğunu ispata çalışmıştır. Satı Bey'e göre ise buhran, dinin varlığını değil haklılığını inkâr etmekten ileri gelmektedir. Dinsizliğe karşı sosyolojiden yardım ummak beyhude yere yorulmaktır. Ayrıca Satı Bey, Baltacıoğlu'nun dinin var olduğunu göstermekle din buhranına bir çare bulmuş olamayacağı görüşündedir.

Satı Bey eleştirilerindeki haklılığı göstermek için sosyolojinin dine ilişkin yaklaşımını ortaya koymaya çalışmıştır. Bunu yaparken de Durkheim'in din hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Satı Bey'in ifadelerine göre Durkheim, Allah ve cemiyeti bir kabul etmektedir. Ayrıca Allah cemiyetin timsalinden başka bir şey değildir. Satı Bey Durkheim'in din konusundaki görüşlerini açıklamaya şöyle devam eder: "İnsanların kuvvetleri fevkinde hâkim ve nâzım olan bir cemiyet kuvveti vardır, iptidai insanlar bu kuvvetin mevcudiyet ve hâkimiyetini hisseder fakat mahiyetini idrak edemezler. Onun için ona Allah der ve tapınırlar." Satı Bey bu noktada, Durkheim'in görüşlerine dayanan sosyoloji bilgisinin Sultani talebelerine öğretmenlerin, onlardaki itikadı kuvvetlendirmek yerine bilakis büsbütün zayıflatacağını ifade etmiştir. Bu nedenle Satı Bey'e göre *Din ve Hayat'*ın esas davası büyük bir mantık ve muhakeme hatasına müstenid ve batıldır.

Satı Bey okullarda öğretmenler ve öğrenciler nezdinde yaşanan din buhranının çözümü için Durkheim'in görüşlerine dayalı bir sosyoloji ilminin faydadan çok zarar getireceğini ifade etmiştir. Satı Bey'in Durkheim'e yönelik açıklamalarının onu haklı kıldığını söylemek mümkündür ancak Baltacıoğlu eserinde Durkheim'in görüşlerine dayalı bir sosyoloji ilminin öğretilmesini mi istemektedir? İsmail Hakkı Bey, dinî buhranın çözümü için dini inceleyecek ilmin yalnız sosyoloji olabileceğine inanmıştır. Ona göre sosyoloji, dinin kaynağı, gelişimi ve dönüşümü hakkında araştırma ve değerlendirmeler yapabilir. Çünkü din, içtimai bir varlıktır, cemiyetle doğmuş, cemiyetle yaşamış, cemiyetle birlikte buhrana girmiştir. Baltacıoğlu'nun buradaki görüşleriyle Durkheim'in görüşlerine yaklaştığı ifade edilebilir. Ancak diğer taraftan Baltacıoğlu dinî mefkûreyi güçlendirmek için okullarda din bilgisi öğretimi yanında, dinin sosyal gerçekliğini ortaya koyacak, dinin toplumsal gelişimini açıklayacak, dinî hayat ve ideal hakkında bilgiler verecek toplumlar ilminin de öğretilmesi gerektiğini savunmuştur. Din eğitimi tarihi açısından bakıldığında Baltacıoğlu *Din ve Hayat* adlı eserinde, öğrencilerin dinî düşüncelerinin ıslahı ve din öğretmeni yetiştirme meselesinin ele alınmış olması başlı başına kayda değer bir husustur.

²¹ bk. Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 19-49.

²² Söz konusu metin, yazar tarafından günümüz harflerine çevrilerek bu makalenin sonunda "Ek" olarak sunulmuştur.

Satı Bey bu değerlendirmeler sonrası Baltacıoğlu'na yönelttiği diğer eleştirileri sıralamıştır. Bu bağlamda Satı Bey, Baltacıoğlu'nun Tevilciler ve İctihatçılara yönelik açıklamalarının çelişki içerdiğini belirtmiştir. Baltacıoğlu'na göre ahlak, mahdud ve mütenâhi bir dindir; din ise gayri mahdud ve gayri mütenâhi bir ahlakır. Satı Bey, Baltacıoğlu'nun dini ahlaka tabi tutmasına karşı çıkmış, dinin semavi ve ilahî yönüne işaret etmiştir. Yine Satı Bey, ahlakî sukutu din buhranının neticesi olarak gösteren Baltacıoğlu'na karşı, "ahlaksızlığı dinsizliğe takdim ettiğini" dolayısıyla amellerin itikatlardan çok önce bozulduğunu ifade etmiştir.

Baltacıoğlu *Din ve Hayat*'ı, 1918 yılında Milli Talim ve Terbiye Cemiyetinde²³ yapılan, *Terbiyeyi Diniye Münazaraları* sonrası yazdığını belirtmiştir. Bu münazarada Satı Bey bir konuşma yapmıştır.²⁴ Satı Bey *Din ve Hayat*'ın, "Din ve İctimai İctihat" isimli makalenin genişletilerek meydana getirildiğini ifade etmesine rağmen, eserin yazılışına gerekçe teşkil eden ve kendisinin de bir konuşma yaptığı *Terbiyeyi Diniye Münazaraları*'na ilişkin herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Yine Satı Bey'in, Baltacıoğlu'nun camilerimizde ibadet, halkın ruhunda din, dinî buhranın kaynağı ve çözümü, yüksek din öğretimi ve öğretmen yetiştirme sorunu, dinî yayınların niteliği, dinî tedrisin mahiyeti ve ıslahı hakkındaki görüşlerine ilişkin bir değerlendirme yapmadığı da anlaşılmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı son döneminde devlet, asrılık, gelenek, ıslah, milliyet, modernleşme, icthah, ahlak, din, cehd, ekonomi, kalkınma, yenilenme, terakki, tekâmül, batılılaşma ve eğitim gibi konular ve kavramlar üzerine tartışmalar yapılmıştır. Osmanlı aydınları din, toplum ve devlete ilişkin fikirlerini gazete, dergi ve kitap gibi basın ve yayın organları vasıtasıyla açıklamışlardır. Bu süreçte iç ve dış dinamiklerin etkisiyle hızla farklılaşan toplum, geleneksel yapısı ile çatışmak durumunda kalmıştır. Söz konusu çatışmalar toplumsal değişimin hızını arttırmıştır. Toplumsal değişimle ilgili kavramlar aynı zamanda sosyal dönüşümü zorunlu kılan sebepleri de açıklamaktadır. Bu sebeplerden biri de toplumdaki ahlakî ve dinî buhrandır.²⁵ Osmanlı son dönem aydınları devleti yıkılmaktan, toplumu da çökmekten kurtarmak için ahlakî ve dinî buhranı konu alan çalışmalar yapmışlardır. Bu açıdan Osmanlı son dönemi, ülkemiz din eğitimi ve öğretiminin tarihi seyrini anlamak ve açıklamak bakımından önem taşımaktadır. Zira Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri hazırlayıcı ve kurucu etkileşimin iç içe yaşandığı dönemler olmuştur. Tanzimat Dönemi'nde başlayan değişim ve dönüşüm talepleri II. Meşrutiyet Dönemi'nde en üst sınıra ulaşmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde hayata geçirilen politikaların birçoğu da II. Meşrutiyet Dönemi'nde tartışılan konulara dayandırılmıştır. Söz konusu dönemde tartışılan konulardan biri de eğitimin millî-laik veya dinî oluşudur.²⁶ Bu dönemde mektep ve medrese üzerinden yürütülen çatışmalara ayrıca azınlık/yabancı okullar meselesi/sorunu da dâhil edilmiştir. Kısa zaman aralıklarıyla çıkarılan hukuki düzenlemeler medreseleri devletin ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek bir noktaya taşıyamamıştır. Ayrıca geleneksel öğretime devam eden medreselerin yanında din öğretimini ayrı bir ders olarak ele alan mekteplerin açılması da toplumun din algısını etkilemiştir. Buna ek olarak devletin benimsediği Osmanlıcılık düşüncesi de devletin, din konusunda tarafsız, din eğitimi ve öğretimi konusunda ise hazırlıksız ve temelsiz politikalar geliştirmesine sebep olmuştur. Böylelikle din meselesi toplum için kurumsal yapısını kaybederken din öğretimi meselesi de genel eğitim içinde zayıflamıştır. Yabancı ve azınlık okullarının milli kültür üzerindeki güçlü etkisi

²³ bk. Hasan Cicioğlu, "Osmanlı Döneminde Kurulan İlk Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 17/1 (2019), 21-28.

²⁴ bk. Mustafa Sâtî' el-Husri, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi" sad. Recai Doğan, *Dini Araştırmalar* 4/11 (Haziran 2001), 199-207.

²⁵ bk. Mustafa Gündüz, "II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü, İslâmcı ve Batıcı Görüşlere Mensup Aydınların Toplumsal Değişme Telakkileri", *Muhafazakar Düşünce* 1/4 (Nisan 2005), 96-122.

²⁶ Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*. Cilt 1-2 (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1351.

yanında, devlet ve toplumdaki Batı hayranlığı ve taklitçiliği de din ve din öğretimi konusunda sosyal problemlerin doğmasına yol açmıştır.²⁷

Osmanlı son dönem fikir akımlarının dinî düşünce ve hayat üzerindeki etkileri yanında mekteplerdeki öğretmenlerin dine karşı tutum ve yaklaşımları da din karşıtı bir gençliğin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Mekteplerdeki din dersi öğretmenlerinin yetiştirilme süreçlerindeki yetersizlikler, din dersi müfredatı ve ders kitaplarındaki yaklaşımlar da mekteplerdeki din ve din öğretimi sorunlarını derinleştirmiştir.²⁸ Buna ek olarak din hizmetleri alanında yürütülen faaliyetlerin, dinî yayınların ve din görevlilerinin nitelik sorunları da toplumdaki dinî inanç ve yaşama sorunlarını çözülmez bir hale getirmiştir.

Toplumsal sorunların ahlakî ve dinî buhranla ilişkisini ortaya koyarak çözüm yolları arayan Osmanlı son dönem aydınlarından biri de İsmail Hakkı Baltacıoğlu'dur. Böyle bir amaca matuf olarak kaleme aldığı *Din ve Hayat* isimli eserinde din buhranını ortaya çıkaran sebepler ve çözüm önerileri üzerinde durmuştur. Bu bağlamda mektep, medrese, din dersi öğretmeni, müfredatı ve içeriği, mekteplerde öğrenim gören gençlerin inanç problemleri, toplumdaki dinî hayatın sorunları, din hizmetlerindeki yetersizlikler ve benzeri birçok konuyu ele almıştır. Dönemin bir diğer önemli aydını Satı Bey ise Baltacıoğlu'nun eserine eleştiriler yöneltmiştir. Satı Bey, İsmail Hakkı Bey'in *Din ve Hayat* isimli eserindeki görüşlerini genel olarak çelişkili, yetersiz ve geçersiz bulduğunu ifade etmiştir. Bu çerçevede Satı Bey'in söz konusu yazısında, Baltacıoğlu'nun din buhranının sosyolojiye dayanan bir içtihatla çözülebileceği, okullarda sosyoloji öğretiminin gençlerin sarsılan dinî mefkûrelerini güçlendirebileceği, dinin ahlaka tâbi olduğu, dinî hayatın içtimai hayattan doğduğu ve dinî terbiyenin esasının dinî telkin olduğu yönündeki görüşlerine katılmadığı ve aksini ispat etmek için değerlendirmeler yaptığı anlaşılmaktadır.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Satı Bey'in ülkemiz maarif tarihi üzerindeki etkileri göz önüne alındığında, din eğitiminin konu, kavram ve sorunları üzerinden yapılan bu tartışmanın din eğitiminin tarihi temelleri bağlamında önem taşıdığı açıktır. Bu tartışmalarda din eğitiminin dinî telkin ve dinî tedris olarak ele alınması, dinî telkin bağlamında yaygın din eğitiminin din görevlileri, cami ve cemaati, dinî yayınlar, dinî hareketlilik, halk dindarlığı, dinî tutum, vaaz ve hutbe gibi başlıklar üzerinden değerlendirilmesi dikkat çekicidir. Dinî tedris bağlamında örgün din eğitiminin öğrencilerin dinî tutum ve algıları, din öğretimi müfredatı, öğretmen yeterlikleri, yüksek din öğretiminin niteliği gibi başlıklar üzerinden değerlendirilmesi de dikkat çekicidir. Bu bağlamda Osmanlı son dönem maarif tartışmalarını metodolojik bir şekilde ele alacak yeni ve derinlikli çalışmaların, ülkemiz din eğitimi tecrübesinin aydınlatılmasına katkı sağlayacağı açıktır.

Kaynakça

- Acar, Şehbâl Derya. *Eğitimde Bir Üstad Satı Bey'i Tanımak*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2009.
- Akın, Abdullah. *Sâtî' Bey ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde Din Eğitimi (1908-1918)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Akyüz, Yahya. "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler". *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 1/2 (2011), 9-22.
- Aksoy, İlhan. "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikası ve Satı Bey". *Gazi Türkiyat* 3 (Güz 2008), 67-81.

²⁷ bk. Mehmet Bulut, "Osmanlı Devletinde Dini Teşkilatlanma ve Yaygın Din Eğitimi", *Diyanet İlmî Dergi* 35/2 (1999), 101-116; Esra Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mekteplerde Dinî Eğitim", *Kebikeç* 17 (2014), 19-34; Amine Nuriye Çıtrık, "Osmanlı Döneminde Halkın Din Anlayışının Oluşmasını Etkileyen Kaynaklar", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Aralık 2019), 861-883.

²⁸ bk. Muhammet Şevki Aydın, "II. Meşrutiyet Dönemi Din Eğitiminin Genel Manzarası", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (Ocak 1989), 289-304; Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi-Öğretimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1-4 (Haziran 1998), 361-446.

- Aşçı, Emine. "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Bakış". *Turkish History Education Journal* 2/9 (Ekim 2020), 492-509. <https://doi.org/10.17497/tuhed.676873>.
- Aydın, Muhammet Şevki. "II. Meşrutiyet Dönemi Din Eğitiminin Gene Manzarası". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (Ocak 1989), 289-304.
- Bakır, Kemal. "II. Meşrutiyet Dönemi Milli Seçkinlik ve Eğitim: Emrullah Efendi Tuba Ağacı Nazariyesi". *Doğubatı* 1/45 (Temmuz 2008), 197-213.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. *Din ve Hayat*. İstanbul: Kader Matbaası, 1334/1918.
- Başar, Hatice. "Sâti Bey ve Eğitimle İlgili Görüşleri". *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/2 (2003), 47-67.
- Bayraktar, Muhammet Mustafa. "Türkiye'de Din Öğretiminin Tarihi Temelleri Bağlamında Osmanlı Son Dönem Maarif Tartışmaları". *Current Debates on Social Sciences* 8. ed. Zeynel Karacagil. 461-473. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2022.
- Bulut, Mehmet. "Osmanlı Devletinde Dini Teşkilatlanma ve Yaygın Din Eğitimi". *Diyanet İlmî Dergi* 35/2 (1999), 101-116.
- Buzpınar, Şit Tufan. "Sâti' el-Husrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt: 36, (2009), 176-178.
- Cicioğlu, Hasan. "Osmanlı Döneminde Kurulan İlk Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 17/1 (2019), 21-28. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000001043.
- Çapcıoğlu, Fatma. *Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (Örgün ve Yaygın Eğitim Çerçevesinde)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Çelik, Abbas. "İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Din Eğitimimiz". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2009), 169-199.
- Çelikten, Mustafa - Şanal, Mustafa. "Mustafa Sâti Bey'e Göre Öğretmenlik Mesleği". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/1 (2006), 339-348.
- Çıtırık, Amine Nuriye. "Osmanlı Döneminde Halkın Din Anlayışının Oluşmasını Etkileyen Kaynaklar". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Aralık 2019), 861-883.
- Çil, Fatma. *Satı Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Doğan, Recai. "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi-Öğretimi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1-4 (Haziran 1998), 361-446.
- Duman, Hasan. *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu (1828-1928)*. İstanbul: IRCICA, 1986.
- Er, Hamit. "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Çağdaşlaşma Çabaları". *Marife* 1 (Bahar 2003), 211-215.
- Eraslan, Levent - Karadoğan, Umut C. "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Bakış Açısından Terbiye ve İman". *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri II* (2016), 139-154.
- Ergin, Osman Nuri. *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*. 1-2 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ergin, Osman Nuri. *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*. 3-4 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ergün, Mustafa. "Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri". *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1987), 1-19.
- Ergün, Mustafa. "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri". *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*. 263-273. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Furat, Ayşe Zişan. "Toplumsal Kalkınma Amaçlı Yüksek Din Öğretimi: İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Yazılarından Hareketle *Türk Düşüncesi* Dergisinde Toplum, Din ve Dil İlişkisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (Mart 2021), 9-41. <https://doi.org/10.33415/daad.851240>.

- Göçeri, Nebahat. *İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Din Eğitimi İle İlgili Görüşleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Gündüz, Mustafa. "II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü, İslâmcı ve Batıcı Görüşlere Mensup Aydınların Toplumsal Değişme Telakkileri". *Muhâfazakar Düşünce* 1/4 (Nisan 2005), 96-122.
- Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası (Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar)*. Ankara: Lotus Yayınları, 2010.
- Gündüz, Mustafa. "Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Eğitimci: Satı Bey ve Fenn-i Terbiye Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Turkish Studies* 3/5 (2010), 1392-1415.
- Kafadar, Osman. "Türk Aydınının Sâti Bey Hakkında Kimi Yanılgıları Üzerine Düşünceler". *Türkiye Günlüğü* 46 (1997), 97-105.
- Karabulut, Mustafa "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları* 187 (Ağustos 2010), 125-138.
- Keklik, Ebubekir. "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları: Ziya Gökalp, Millî Terbiye ve Satı Bey [el-Husrî]". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/9 (Nisan 2018), 47-69. <https://doi.org/10.21551/jhf.816360>
- Keklik, Ebubekir. "İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Sorunu ve Osmanlı Aydınları". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/4 (Aralık 2020), 1487-1517.
- Keyifli, Şükrü. *İ. Hakkı Baltacıoğlu'nun Din Eğitimiyle İlgili Görüşleri ve Bu Görüşlerin Dini Pedagoji Bakımından Değerlendirilmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Korkmaz, Şeref. "Mustafa Satı Bey ve Tarih Öğretimi Üzerine Görüşleri". *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/2 (2007), 152-163.
- Kuran,ERCÜMENT. "Bir Osmanlı Aydını Sâti el-Husrî". *Türkiye Günlüğü* 15 (1991), 170-172.
- Kuran,ERCÜMENT. "Osmanlı Vatansveri Sâti Bey". *Türkiye Günlüğü* 34 (1995),18-20.
- Kuran,ERCÜMENT. "Bir Osmanlı Aydını Satı El-Husrî, (1880-1968)". *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Kuşçu, Özer. "Satı Bey" in Fichte Hakkındaki Görüşleri". *Fichte'nin Eğitim Üzerine Düşünceleri ve Türkiye'deki Yansımaları*. ed. Bahri Ata. Ankara: Pegem A Yayınları, 2009.
- Mertyürek, Yunus. *İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Din ve Millet Anlayışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Meydan, Hasan. "Gelenekçi Bir "Yeni Adam" Eğitimcisi: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası* 22 (Aralık 2014), 203-228.
- Miles, Matthew B. ve Huberman, A. Michael. *Nitel Veri Analizi*. Ankara: Pegem Akademi, 2. Baskı, 2016.
- Öztürk, Faruk. "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Felsefesinde 'İman' ve 'Ahlak' Kavramı". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 1/41 (2008), 223-239. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000210.
- Polat, Murat - Arabacı, İmam Bakır. "Emrullah Efendi ve Satı Bey'den Günümüze: Eğitimde Yenileşme Sorunsalı". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (2015), 35-43.
- Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Sâti'. "Hissiyat ve Sevaik-i Ahlâkiyye". *Envâr-ı Ulûm* 2 (1908), 17-23.
- Sâti'. "Elifbâyı Nasıl Öğretmeli?". *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası* 1 (1910), 20-23.
- Sâti'. "İlmihal Nasıl Öğretmelidir?". *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası* 7 (1910), 11-14.
- Sâti'. "İslahata Nereden Başlamalı". *Sabah* (02 Mayıs 1911), 3.
- Sâti'. "Tuba Ağacı Nazariyesi". *Muallim* 12 (1917), 359-366.
- Sâti'. "Tuba Ağacı Hakkında". *Muallim* 13 (1917), 327-329.
- Sâti'. "Kitaplar Arasında Terbiye ve Ahlak Meseleleri; Din ve Hayat". *Terbiye* 4 (R. 31 Teşrinî Evvel 1334), 139-149.
- Sâti'. "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi" sad. Recai Doğan, *Dini Araştırmalar* 4/11 (Haziran 2001), 199-207.

- Sıddıqı, Jawad – Topchubaev, Kubatalı. “1914 Yılında Yayınlanan “Terbiye Mecmuası” ve Devamı Olarak 1918 Yılında Yayınlanan “Terbiye” Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/31 (Ocak 2013), 331-346.
- Soydan, Tarık - Tüncel, Mahmut. “Osmanlı’da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetimsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi”. *Milli Eğitim* 198 (2003), 110-125.
- Şahin, Mehmet Volkan. *Satı Bey’in Terbiye Mecmuası’nın Eğitimsel Açıdan İncelenmesi*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Şanal, Mustafa - Çelikten, Mehmet. “Mustafa Satı Bey’e Göre Öğretmenlik Mesleği”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (2006), 339-348.
- Türk, İbrahim Caner. “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 40 (2009), 423-438.
- Uyanır, Ercan. “II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Eğitim Politikaları (1908-1918)”. *Amme İdaresi Dergisi* 2/42 (2009), 67-88.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, Üçüncü Baskı, 1992.
- Ünal, Uğur - Birbudak, Togay Seçkin. *Mustafa Satı Bey ve Eğitime Dair Layihaları*. Ankara: Murat Yayınları, 2010.
- Yakut, Esra. “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Mekteplerde Dinî Eğitim. *Kebikeç* 17 (2014), 19-34.

EKLER

Ek I:

Kitaplar Arasında Terbiye ve Ahlak Meseleleri; Din ve Hayat²⁹

(Muharriri: İsmail Hakkı; Naşiri: Cemiyet Kütüphanesi; 334)

Din ve Hayat 48 sahifelik küçük bir kitaptır. Kabının üst köşesinde Hayat Kütüphanesi ibaresi, son sahifesinin nihayetinde de 26 Mart 334 tarihi var. Bu tarih gösteriyor ki kitap muharriri tarafından Yeni Mecmua’da neşredilmiş olan “Din ve İçtimai İctihat” ünvanlı makaleden bir buçuk ay kadar sonra bu makalenin biraz tafsil edilmesi suretiyle vücuda getirilmiştir.

Din ve Hayat dinden, dinî hayattan, dinî ıslahat ve dini terbiyeden bahistir; ihtiva ettiği fikirler kâfi derecede vâzih ve muteber değildir, fazla olarak sıkışık ve hatta bir dereceye kadar karışıktır, aralarında pek dumanlı olanlar, birbirini tutmayanlar, hatta birbirini nakzedenler bile vardır. Onun için bu eseri hülasa etmek pek müşküldür. Bununla beraber, tefriat ile müphem ve mütenakız kısımlardan sarf-ı nazar edilirse eserin esas fikirlerini şu suretle icmal etmek kabildir:

Memleketimizde dinî bir buhran hüküm sürüyor; mekteplerin dinî mefkûreleri sarsılmış, dinî akideleri bozulmuştur. Mekteplerin pek azı dine sadık kalmıştır, Mütefekkirlerin pek çoğu dini bir tarafa atmıştır.³⁰

Bu buhran halka bile sirayet etmiş, “namaz vakti akın akın camiye giden insanlar azalmış, bir zamanlar kapılarına son cemaat yerlerine kadar dolan mabedler tenhalaşmış!” Bilhassa gençler

²⁹ Bu yazı, *Terbiye* dergisinin 31 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli 4. sayısında yayınlanmıştır. Dergi İstanbul’da Matbaa-i Orhaniye’de basılmıştır. Kapak sayfasında derginin iki haftada bir perşembe günleri neşredildiği ancak bu nüshanın intişarının sermuharririn hastalığı nedeniyle iki hafta tehir edildiği belirtilmiştir. Yazının dergideki sayfa aralıkları 139-149’dur. Asıl metindeki sayfa numaraları, sayfa sonunda yer alan kelimedden sonra dipnotla belirtilmiştir. Yine asıl metinde Sâtî’ el-Husri’ tarafından Baltacıoğlu’na parantez içinde ‘s’ harfiyle yapılan atıflar ilgili yerde dipnotla belirtilmiştir. Osmanlıca metindeki noktalama kuralları olduğu gibi aktarılmıştır.

³⁰ Sâtî’, “Terbiye ve Ahlak Meseleleri”, 139.

mabetlere uzak, ibadete bigâne yaşamaya başlamıştır. Mukaddesatı ihmal tenkit ve hatta inkâr etmek, hemen hemen umumi bir itiyad halini almıştır.³¹

Bu buhranın menşei “müspet ilim ve fikirlerin istilası”dır: Vaktiyle bizde dinî hayat ile dünyevi hayat arasında hiçbir ahenksizlik yoktu. Fakat sonra “nüfusumuzun değişmesi, harpler, felaketler, zaruretlar... gibi hadiseler hayat kavgasını hem sıkılaştırdı, hem güçleştirdi. Bunun neticesi olarak mutlak ve müspet ilimlerin ve fikirlerin istilasına uğradık; o zamana kadar dinî akidelerle karışık olarak yaşamakta olan bir takım kötü kanaatlerimiz de sarsılırken bunların ilahi bir neticesi olan dinî mefkûremiz de bozuldu”.³²

İşte bu suretle vücuda gelmiş olan dinî buhran bir takım manevi zararlar doğurdu: “Ezcümle ahlakta, zevkte, felsefede inhilal var. Bu gibi manevi ve kutsi sermayelerimiz iflas ediyor. O derecede ki fertler hodbinleşiyor, menfaatten başka bir şey düşünemez oluyor. Yaşayanlara, sürünenlere, ölenlere karşı merhametsiz bulunuyor. O derecede ki fertlerde amme, hasbilik, fedâkarlık fikirleri manasız kalıyor. Bu inhilal ferdi hiçbir zaman tabii ve sıhhi şeraidde yaşatmadığından inzivalar, yeisler, intiharlar, isyanlar, ihtiraslar doğuyor”.³³

Bu hal hissi sağlam olan bütün millet adamlarını düşündürüyor; herkes bu dinî buhranın birer suretle izalesine çare bulmak istiyor.

Bu buhran etrafında sekiz dokuz cereyan fikri görünüyor: Dinsizler buhrana ehemmiyet vermiyorlar; maddiyatçılar dinin sükûtuna memnun oluyorlar; taklitçiler dinimizde başka dinlere takliden tahviller olmasını istiyorlar. Fikirciler din meselesini zevklerine muhakemelerine göre halletmek istiyorlar; Felsefeciler³⁴ dinî buhrana yalnız ahlak nokta-i nazarından ehemmiyet veriyor, buhranın izalesi çaresini ahlak esaslarının hallinde görüyorlar; Hissiler buhrandan müteessir bile olmuyorlar; ananeciler din hususunda maziye avdeti tavsiye ediyorlar; Tevilciler kitabı hayata göre tefsir ve teville çalışıyorlar.

“Bu cereyanların hepsi ya büsbütün sakat, batıl, yahut kifayetsiz ve tehlikelidir”. “O halde buhranın izalesini bütün bu zayıf ve mütearız cereyanlar haricinde geniş ve kuvvetli bir cereyanda aramak lazımdır.” Dinî tefekkürün bu dar ve dağınık cereyanlarını toplayacak bir cereyan daha vardır; Bu, içtihadıdır. Yeğane selamet içtihadıdır.

“İçtihad, hayat ile kitabın doğrudan doğruya ilmi ve dinî bir usul dairesinde tevhide demektir.

“İçtihatçılara göre din örfü kabul eder. Örf bir milletçe maruf ve makbul olan kıymetler demektir. Binaenaleyh içtihadçılar dinin bir takım ahkâmını zaman ve ihtiyaç ile tadil ve te’lif etmeyi dine muğayir bulmazlar. Onun için nazarlarında din meselesi içtihad meselesidir.

“Dini örf ile te’lif etmek dini bir siyaset değil de nedir? Her siyaset gibi dini siyasette müspet bir ilmin temelleri üzerine kurulmak lazım gelir. Bu ilim ne olabilir?.. Tetkik ve tefekkür edebilecek ilim yalnız içtimaiyat olabilir... İçtimaiyat ilmidir ki bize din denilen içtimai varlığın menşei, tekamülü, sıhhat ve marziyeti hakkında ilme, yani tetkik ve mukayeseye müstenit hükümler verebilir. O halde din meselesi ilmi usulü ile tetkik edilmesi lazım gelen içtimai bir meseleden başka bir şey değildir.”³⁵

“Din içtimai bir varlıktır; dinsiz cemiyet, cemiyetsiz din yoktur. Din vardı, vardır, var olacaktır”.³⁶

³¹ Baltacioğlu, *Din ve Hayat*, 10-11.

³² Baltacioğlu, *Din ve Hayat*, 33.

³³ Baltacioğlu, *Din ve Hayat*, 12.

³⁴ Sâtu’, “Terbiye ve Ahlak Meseleleri”, 140.

³⁵ Baltacioğlu, *Din ve Hayat*, 19.

³⁶ Baltacioğlu, *Din ve Hayat*, 19.

“İçtimaiyat nazarında din ne inkâr edilebiliyor, ne de atlabiliyor. Binaenaleyh³⁷ içtihadını içtimaiyata istinad ettirmesinden bir mütefekkir için ilk kanaat dinin mevcudiyetini ve bu mevcudiyetin hakkını kabul etmektir.

“Aklı başında bir mütefekkir ne dini inkâr edebilir, ne de dinsizliği tasdik edebilir. İlmin vazifesi dini, dinin varlığını, varlığındaki hikmeti iglal etmek, ispat etmektir.”³⁸

O halde, din buhranının halli hususunda içtimaiyata istinad etmek lazımdır. Din meselesinin kat’i bir surette halli bir içtihad, bu da bir zaman meselesidir. Dinimizin âtideki tecellilerini bilemesek bile dini tekamülümüzün cihet ve istikametini şimdiden kestirebiliriz. Dinî terbiyenin tensik ve ıslahını işte bu malumata nazaran yapmalıyız.

Dinî terbiyenin esası dini telkindir: Dinî telkin, dinî hayatın mahsulüdür; dinî hayat ise içtimai hayattan doğar; cemaat hayatı yaşanmazsa din hayatı duyulmaz.³⁹

Binaenaleyh “herkesi dinileştirebilmek için herkesi içtimaileştirmek, içtimai hayata çağırarak lazımdır. Lakin terbiyenin bu nev’i mütefekkirler için kâfi değildir. Dinî tefekkürle dini telkini dini tedrisle tamamlamalıdır.⁴⁰ Dinî tedris hem ilmi hem de dinî olmalı ki hem ilmi hem de dini korusun... Sultaniyelerde dinî ilim ile teyid etmelidir. Dinî ilim ile teyid edebilecek ders cemiyetler ilmi, sosyolojiler; Binaenaleyh bu gibi mekteplerde cemiyetler ilmine istinad ederek dinin hakikati, tekamülü, dinin milliyeti, dinî mefkure, dinî hayat, dinî vahdet hakkında fikir vermelidir.⁴¹

Fazla olarak, muallimleri de “ilmi tedrisle dini tedris arasında taarruza mani olacak bir zihniyetle, hakiki filozof zihniyeti ile” yetiştirmelidir.

Fakat şunu da bilmeli ki “dini terbiyede intibah, dini hayatta intibah demektir. Onun için her türlü dini terbiye ıslahatı terbiyecilerin görüşünden evvel hayatın emrine bağlıdır. Bundan dolayıdır ki dini hayatta da bir inkılap lazımdır. Bu⁴² tarihi inkılabı Dâru’l-Fünûn yapacaktır. “Milli intibah meselesi, bir Dâru’l-Fünûn seli gibi başlayacak, Dâru’l-Fünûn muhitini aşacak, taşacak nihayet konferanslar, münazaralar ve kongrelerle bütün milli tarihi saracak ve dinsizlik ve imansızlık vebası da ilelebet kuruyacaktır.

Eserin muhakemeleri işte bu hüküm ve kanaat ile nihayet buluyor; fakat, son satırları, muharririn son arzularını ihtiva ediyor:

“Dinsizler sussunlar, riyakârlar sussunlar; yalnız ve yalnız samimiler ve müçtehidler söylesinler...” ...

Görülüyor ki “Din ve Hayat”ın asıl “tez”i, esas davası: “dini buhranın ancak içtimaiyat ilmine mesned bir içtihad ile halledilebileceği ve dinsizliğin böyle içtimai içtihatlarla ebediyen kurutulabileceği”dir. Eserdeki hüküm ve muhakemelerin muhavvir ve merkez sıkleti, hep budur. Kitabın hey’eti umumiyesine sathi bir nazar atfedilirse bu dava ilmi ve mantıki birtakım delillerle ispat edilmiş gibi görünebilir; Fakat, böyle sathi bir nazarla iktifa edilmez de silsile-i efkar dikkatle takip edilirse, o zaman anlaşılır ki, eseri mebzulen dolduran taşan ve cazip cümleler arasında pek ehemmiyetli bir zuhul ve ku’bulmüştür; Bu zühulde bütün muhakematı “teşviş ve taglid” etmiştir.

Fil vaka kitabın silsile-i muhakematı arasında “varlık” kelimesi pek çok kullanılmış dinin içtimai bir varlık olduğunu ispata pek çok çalışılmıştır. Halbuki, buhran, dinin varlığını değil haklığını inkâr etmekten ileri geliyor; hiçbir dinsiz dinin varlığını inkâr etmiyor. Hiç bir maddiyatçı din yoktur

³⁷ Sâti’, “Terbiye ve Ahlak Meseleleri”, 141.

³⁸ Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 19.

³⁹ Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 35.

⁴⁰ Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 39.

⁴¹ Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 40.

⁴² Sâti’, “Terbiye ve Ahlak Meseleleri”, 142.

demiyor. Hiçbir imansız da dinin hikmetsiz olduğunu iddia etmiyor. Onun için dinin var olduğunu göstermekle hatta yok olamayacağını ispat etmekle⁴³ din buhranına karşı bir çare bulunmuş olamaz; Dinin içtimai bir varlık olması ile, bir hak ve hakikat olması başka başka bir meseledir; Birincisi ispat edilmekle ikincisi de ispat edilmiş olamaz. Halbuki, “*Din ve Hayat*”ta işte bu mühim noktaya dikkat edilmemiş, dinin içtimai bir varlık olduğu ispat edilir edilmez “hak” olduğu ispat ihtiyacından müstağni addedilmiştir.

Bu tarz hareketin ne kadar hatalı olduğunu göstermek için, buna tamamıyla mümasil bir muhakeme tasvir etmek mümkündür: Durkheim, Cermen’de içtimai bir varlık olduğunu ispat etmiş; fazla olarak bunun tabii olduğunu bile iddia eylemiştir. Bu hale göre, “içtimaiyat ilminin nazarında cürm, içtimai bir varlıktır: Cemiyetsiz cürm, cürmsüz cemiyet yoktur. Cürm vardı, vardır ve varolacaktır” denilebilir; Fakat bununla cürmün hak ve hakikat olduğu ispat edilmiş olur mu?

Onun için, benim fikrimce, dinsizliğe karşı bu suretle içtimaiyat ilminden istianeye çalışmak, beyhude yere yorulmaktır.

Bunu bir kat daha kat’i bir surette ispat etmek için, içtimaiyatın din hakkındaki hükümlerini açıktan açığa meydana çıkarmak kâfidir zannederim: Memleketimizdeki içtimaiyatçıların en büyük muktedası olan Durkheim “Allah ve Cemiyet ikisi birdir; Allah cemiyetin timsalinden başka bir şey değildir” diyor ve bu iddiasını şu suretle tevzi ediyor: insanların kuvvetleri fevkinde hakim ve nazım olan bir “cemiyet kuvveti” vardır, İbtidai insanlar bu kuvvetin mevcudiyet ve hakimiyetini hisseder, fakat mahiyetini idrak edemezler. Onun için ona “Allah, der ve tapınırlar ...”

Söylemeye hacet bile yoktur ki, böyle içtimai fikirleri Sultani talebesine öğretmek, onlardaki itikadi kuvvetlendirmeye; bilakis büsbütün zayıflatır: Onlara “bana timsalin ne lüzumu var? Ben, aslı, -cemiyeti- takdis eder, Allah’a lüzum görmem” dedirtir. Fil vaka buna karşı “herkes timsalin vesadıtı olmadan aslı takdis edemez; halk için herhalde timsale lüzum vardır”⁴⁴ denilebilir. Fakat o vakit “Din ve Hayat”ın esas kanaatlerini muhalif hareket edilmiş olur: Çünkü Din ve Hayat’ta, bu suretle harekete “riyakarlık” ismi veriliyor ve son arzu olarak “riyakarlar”ın -dinsizlerle beraber- susması isteniyor.

Demek oluyor ki, “Din ve Hayat”ın esas davası, büyük bir mantık ve muhakeme hatasına müstenid ve binaenaleyh batıldır. *

Bu esas dava etrafındaki hüküm ve iddialara gelince onlar da itham ve tenakız ile doludur:

1- Din ve Hayat’ta, Te’vilciler ismi verilen mütefekkirlerle İctihadçılar ismi verilen mütefekkirler arasındaki fark ve hudud vazıf bir surette tayin ve tespit edilmemiştir: Te’vilciler için “Kitabı hayata göre tefsir ve tevile çalışırlar”, içtihadçılar için de “sağ ellerini Kitaba ve sol ellerini hayata koyarak bu iki unsurun vicdanlarında yarattığı imanı neşrederler” denilmiştir: Te’vilcileri tarif ederken “zekâlarının bütün elastikiyyetini istiğmal ederek içtihadlar yaparlar” ibaresi yazılmış, fakat onları tenkit ederken “ictihad ihtiyacını hissettikleri halde müçtehid olamazlar” denilmiştir: “Din ve Hayat”ta Te’vilcilerin “hayatı kabul etmekle beraber hayat ile kitabı te’lif kabiliyetine malik olmadıkları iddia edilmiştir, Halbuki “din ve içtimai içtihadta” bunlara doğrudan doğruya telifçiler ismi verilerek bunların hayatı olan her tahvili kitabı hakikatlerle telife çalıştıklarından bahis edilmiştir.

2- Eser, dinde taklit yapılmasının -Müslümanlığa başka dinlerden başka felsefelerden alınmış güzelliklerle bakılmasının aleyhindedir; Halbuki, Müslümanlığa bu suretle bakmanın mahsulü olan telakkilerden ve ifadelerden halli değildir: “Din⁴⁵ milletin ilmi, zevki, ahlaki, hukuki, iktisadi bütün kuvvetlerinin ifadesi demektir” “Din kudreti fâtırayı, selameti mutlakayı, mekandan noksandan münezzeh olan Allah’ı vecdinde yaşamak”dır. “Allah, hulkun, ilmin, kemalin, hüsnün ebediyet ve ezeliyetin, mutlakiyet velapenahiyetin mefkuresi olan mevcut”dur. “Hazreti Allah, ahlakın zati

⁴³ Sâti’, “Terbiye ve Ahlak Meseleleri”, 143.

⁴⁴ Sâti’, “Terbiye ve Ahlak Meseleleri”, 144.

⁴⁵ Sâti’, “Terbiye ve Ahlak Meseleleri”, 145.

ezelisidir... Zatı vehiyyet, tenamülün tekamülün mefkuresidir. Allah iyiliğin, doğruluğun ezeli mefkuresidir.

3- Kitabın bir yerinde⁴⁶ “ahlak mahdud ve mütenahi bir dindir, din ise gayri mahdud ve gayri mütenahi bir ahlakıdır... Din semavidir, ilahidir, müeyyideleri mütealidir, rahmanidir” denilmiş, diğer bir yerde ise⁴⁷ din ahlaka tabi tutulmuş, “ne ilim, ne ahlak, ne de zevki bedii hiçbirisi sabit ve müstekir değildir, nisbidir. Bunlar zamana, mekâna, ihtiyaca göre değişen örfi müesseselerdir. Tehavil ve tekamül ederler. İşte cemiyetin vehiyyet hakkındaki bütün telakkisi de bu müesseselere göre nakıs yahut mükemmeldir” denilmiştir.

4- Bir yerde⁴⁸ kati ve mutlak bir ifadeyle dini yaratan medreseler değil, medreseler, vücuda getiren dindir” denilmiş, başka bir yerde ise⁴⁹ dini salâhı yaratacak hakiki mürşid ve mütefekkirlerin kısmen medreselerde ve kısmen Dâru'l-Muallimin'lerde yetişeceği ve dini intibahın bir Dâru'l-Fünün seli olarak başlayacağı iddia edilmiştir. **

Din ve Hayatta, böyle müphem fikir ve hükümlerden başka birtakım indi iddialar da vardır:

Mesela: Dinde taklidi reddederken, şöyle bir fikir serdedilmiştir: “Boyumuzun uzunluğunu, yüzümüzün biçimini, saçımızın rengini değiştiremediğimiz⁵⁰ gibi dinimizin tabiatını da değiştiremeyiz” bu fikirlerin ne kadar indi olduğunu anlamak için çok düşünmeye hacet yoktur. Tarih sahifelerine biraz göz gezdirmek bile kafidir: Boylarının uzunluğu, saçlarının rengi hiç değişmediği halde dinlerinin tabiatı değişen milletlerin haddi hesabı yoktur: Araplar putperestlikten İslamîliğe - boylarının uzunluğu değişmeden- girmişlerdi; Almanlar Katoliklikten Protestanlığa saçlarının renginde hiç tahvil olmadan geçmişlerdi; Türkler, yüzlerinin biçiminde hiç tahvile uğramadıkları halde, dinlerini kamilen değiştirmişlerdi.

Aynı bahiste şöyle bir mülahaza daha yürütülmüştür: “Biz Müslümanız, çünkü biz biziz. Siz siz olduğunuz müddetçe aczlerinizi çirkinliklerinizi reddedemezsiniz hatta beğenirsiniz! Şimdi nasıl olurda sizi siz yapan bu ilahi mefkûreyi inkâr edebileceksiniz?” Fakat aczlerini, çirkinliklerini reddeden, kendisini beğenmeyen ferdler yok mudur? Ve bu fertlerin hareketleri fena ve merdud mudur?

Böyle butlanları eşkar olan gaziyyeler üzerine istinad eden muhakemeler, bana öyle geliyor ki, imana kuvvet değil, bilakis zayıf verilerdir.

Din ve cemiyet bahsinde de şöyle bir iddia dermeyan edilmiştir: “Ben dinsizim diyenler, dinini Allahını tanımayanın bile dinsizliklerinde samimi kalamazlar. Nasıl kalabilirler ki aklın mantığın bütün isyanlarına rağmen dinin şuur altında yaşayan kökleri vardır! Bir insan ki anasının kucağında büyümüş, ninnilerini dinlemiş lisanını öğrenmiş, milletinin zevkiyle zevklenmiş, muhitinin ruhuyla ruhlanmış; nasıl olup da dinini inkâr edebilecek?!” bu ifadelerin ilk kısmı mücerret bir iddiadan ibarettir: Dinsizliklerinde hakikaten ve tamamen samimi olanlar, herhalde yok değildir; ikinci kısmı ise bir şey ispat edebilmek kabiliyetinden mahrumdur, hatta dine muarız bir şekil almak istidadına bile haizdir: Filvakıa maddiyatçılar⁵¹ dinin nüfuz ve hayatiyetinden bahis edenlere aynı ifadelerle mukabele edebilir, “din, bu kadar yaşıyor, bu suretle muhafaza-i mevcudiyet ediyor ise, bunun sebebi insana küçüklüğünde -daha akıl ve mantığının teşekkül ederek faaliyete başlamasından evvel- annelerin sütleri ve ninnileriyle birlikte- telkin edilmiş bulunmasından ibarettir” diyebilirler.

Nihayet, “din ve ilim” bahsinde de, maddiyatçılığı red için şöyle bir muhakeme yürütülmüştür: “Eğer madde var, din yoksa, ahlak da yok, namus da yok, iffet te yok, hak da yok, fazilet de yok! Çünkü

⁴⁶ Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 21.

⁴⁷ Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 30.

⁴⁸ Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 8.

⁴⁹ Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 45.

⁵⁰ Sâtu', “Terbiye ve Ahlak Meseleleri”, 146.

⁵¹ Sâtu', “Terbiye ve Ahlak Meseleleri”, 147.

bunların hiçbirisi madde değil, herbiri bir vicdandır". Bu, materyalizme karşı tevcih edilen silahların en amiyanesidir; böyle silahlarla avamın mantığı okşanabilir, fakat havasın imanı kuvvetlendirilemez: Çünkü "dine iman" ile "ahlaka iman" başka başka şeylerdir; dini inkâr mutlaka ahlaki inkâr demek değildir.

Ben, bu mülahazanın "Din ve Hayat" muharririnin kaleminden çıkmasını pek garip buluyorum; çünkü onun "din ve içtimai içtihad" ünvanlı makalesinde şu satırları okumuş olduğumu hatırlıyorum:

Din müvacehesinde, ahlakın hukukun, zevkin, iktisadın da istiklalini kabul ve ilan etmek zarurettir. **

Ben bu tenkitlerimle, ne dinin içtimai ehemmiyetini inkâr etmek, ne de dini buhrana karşı sarf edilecek mesaiye muhalefet eylemek istemiyorum; din terbiyesi meselesinin önümüzdeki terbiye meselelerinin en ehemmiyetlilerinden olduğunu ben de biliyorum.

Benim bu tenkitlerden maksadım; memleketimizde son vakitlerde çok kuvvetlenen, ve içtimaiyat ilim ve nazariyelerini "her derde deva" addettiren "cereyan fikri"nin ne kadar hatalı neticeler hasıl ettiğini -bir kere daha- göstermek ... ve mütefekkirlerimizi⁵² bu hususlarda daha iyi, daha etraflı, daha derin, ve bahusus daha açık düşünmeye davet etmektir.

Sâtı'

Din ve Hayat, memleketimizdeki ahlaki sükûtu din buhranının neticesi gibi gösteriyor. Ben, dinin ahlak hususundaki tesirini inkâr etmemekle beraber, şurasını söylemeye de lüzum görüyorum ki: Bizde ahlaksızlık dinsizliğe çok takdim etmiş, ameller itikatlardan çok evvel bozulmuştur. Bunu ispat için tarihten ve hayattan, maziden ve halden yüzlerce misaller göstermek kabildir.

Teşhisteki hata tedavide de hatayı intaç edeceği için bu noktayı burada ehemmiyetle kaydetmeye lüzum görüyorum.

Sin.

⁵² Sâtı', "Terbiye ve Ahlak Meseleleri", 148.